

Sosial davranışın mədəni müxtəlifliyi: individualizm və kollektivizm

Mədəniyyət anlayışı nəinki çoxaspektlidir, həm də çoxfunksionaldır. Mədəniyyətin bir çox mühüm funksiyaları içərisində ən vacib olanı – requlyativ funksiyasıdır, yəni mədəniyyət insanların davranışını bu və ya digər dərəcədə müəyyənləşdirir. İnsanların davranışlarının fərdiləşməsində mühüm mədəniyyətlərarası və şəxsiyyətlərarası fərqlər mövcuddur. Mədəniyyət insanların sosial davranışlarına təsir göstərir və insanların davranışlarını müəyyənləşdirir. Belə davranışları sosiotipik davranışlar adlandırırlar. Bu davranış müəyyən mədəniyyətin tipik proqramlarını və icmalar üçün standart situasiyalarda davranışı tənzimləyir və fərdləri şəxsi qərarların qəbul edilməsindən azad edir.

İnsanların davranışlarını tənzimləyən hansı proqramlardır? Sosiotipik davranışının tənzimləyicisi kimi ənənə çıxış edə bilər. Dünya elmində son onilliklər ənənə dedikdə daha geniş proses və hadisələr başa düşülür. Müasir dövrdə ənənə anlayışı mədəniyyət üçün sabit (stereotipik) olan davranış formalarının daxil edilməsinə görə daha da genişlənilib. Əvvəllər ənənə və adətlərə həyatın müxtəlif sferalarına aid olan kateqoriyalar kimi baxılırdı: ənənə - cəmiyyətin mənəvi həyatına, adətləri isə - müşahidə olunan davranışlara aid edirdilər. Buna müvafiq olaraq etnopsixologiyada ənənələr kimi nəsildən nəsilə ötürülən insanın dünyaya münasibətin xüsusiyyətləri – dəyərləri, maraqları, əxlaqi normaları öyrənilirdi, adətlər kimi isə davranışın sabit formaları və ya stereotipləri öyrənilirdi.

Mədəniyyət anlayışı daha geniş anlayışdır və ənənə termini onun mərkəzi bir hissəsidir. Müasir etnopsixologiyada ənənələrin məhz dəyərlər və normalar kimi öyrənilməsi daha geniş vüsət almışdır.

Ədəbiyyatın böyük bir həcmi təhlil etdikdən sonra U.və K.Stefanlar mədəniyyətin 11 ölçülərini seçmişlər.

1. İndividualizm və kollektivizm və yaxud fərdi/qrup məqsədlərinə yönəlmə
2. Mədəniyyətdə qəbul edilmiş normaların pozulmasına tolerantlığın dərəcəsi
3. Qeyri-müəyyənlikdən uzaqlaşma dərəcəsi
4. Maskulinizasiya/feminizasiya, yəni mədəniyyətdə qadın/kişi üçün stereotip keyfiyyətlərinin qiymətləndirməsi
5. “Yaxşı”, “pis”, “qarışıq” kimi insan varlığının təbiətinin qiymətləndirilməsi
6. Mədəniyyətin mürəkkəbliyi, onun differensiasiya dərəcəsi
7. Emosional kontrol, yəni emosional ekspressiyanın mümkün ola bilən dərəcəsi
8. Əlaqələrin yaxınlığı, yəni ünsiyyət zamanı mümkün ola bilən məsafə və toxunmalar
9. Fərd və “hakimiyyət” arasında distansiya
10. Yüksək kontekstlik/aşağı kontekstlik, yəni situasiyadan asılı olaraq davranışda fərqlərin maksimallaşması/minimizasiyası
11. İnsan/təbiət dixotomiyası, yəni insanın təbiət üzərində hökmranlığı, təbiətə tabe olması, təbiətlə harmoniyada yaşaması dərəcəsi.

“Mədəniyyət ölçüləri” müxtəlif çoxsaylı elementləri əhatə edir, cəmiyyəti və fərdin davranışını tənzimləyir. Lakin bütün hallarda ənənələrin elementləri – dəyərlər, normalar, adətlər – strukturun mərkəzi komponentləri kimi təhlil olunmalıdır. Triandis bunları “mədəniyyət sindromları” adlandırmışdır. Məs, individualizmin mədəniyyət sindromu kimi mədəniyyətin ayrıca fərdə yönəlməsidir, kollektivizmin isə mədəniyyət sindromu hər hansı bir kollektivə (ailə, etnos, dini qrup və s.) yönəlməsidir.

Bir çox mühüm tədqiqatçıların fikrincə (Triandis, Berri) mədəniyyətin kollektivə və ya şəxsiyyətə yönəlməsində ən mühüm fərqlər əks etdirilir.

İndividualizm və kollektivizm

Sosial psixoloqlar bu mövzuyla son zamanlar maraqlanmışlar, lakin antropologiyada, sosiologiyada və ümumi psixologiyada bu mövzuya çox ciddi tədqiqatlar həsr olunmuşdur. C.Brunerə görə idraki inkişafa iki əsas mədəni faktorlar təsir göstərir – dəyərlərin ya kollektivə və ya fərdə yönəlməsidir. Brunerə görə, individualist yönəlmə daha çox müasir mədəniyyətlər, kollektivist yönəlmə isə ənənəvi mədəniyyətlər üçün xarakterikdir. Bu mədəniyyətlərdə şəxsiyyətin subyektivliyi tətbiq olunmur, əksinə insanın və dünyanın birliyi, reallığı ideyası əsasdır. İnsanın mühit üzərində hökmranlığın olmamasını Bruner kollektivist yönəlməsi ilə əlaqələndirirdi, çünki ənənəvi cəmiyyətdə fərd mühitin şərtlərinə təsir etmək imkanlarına malik deyil. O özünü fiziki reallıqdan və başqa fərdlərdən daha az ayırır.

Amerikalı tədqiqatçı individualist və kollektivist yönəlməsini formalaşdıran faktor kimi uşaqların erkən hərəkətlərini böyüklər tərəfindən interpretasiyasını əsas tuturdu. Məs, Seneqaldakı uolof tayfasının balaca uşaqların hərəkəti fəallığı özü - özlüyündə izah olunmur. Yalnız tayfanın üzvlərinə münasibəti bildirən nişan kimi izan olunurdu. Brunerin fikrincə, hərəkəti aktların sosial interpretasiyası uolof uşaqların gələcəkdə özünü daha çox qrupla identifikasiya etməsinə səbəb olacaq və onlar fiziki, sosial hadisələri az fərqləndirəcəklər.

İndividualist mədəniyyətlərdə isə uşağın diqqəti fiziki aktivliyin digər tərəfinə yönəldilir. Onun hərəkətləri hərəkəti aktların uğurlu nöqtəyindən nəzərdən interpretasiya olunur, digər insanlar isə bu aktların reallaşması üçün əhəmiyyətsiz olurlar.

İndividualizm/kollektivizm dixotomiyası bir çox digər tədqiqatçıları da maraqlandırmışdır. Amerikalı antropoloq Hsyu amerikalıları və çinliləri müqayisə etmişdir. Onun fikrincə, amerikalıların bütün həyat tərzini ayrıca fərddə mərkəzləşdirilib, çinlilərin isə həyat tərzini daha çox situasiyalarda mərkəzləşdirilib.

Kollektivizm və individualizm mövzunu Hofstedenin apardığı mühüm empirik tədqiqatlar zənginləşdirmişdir. O, öz tədqiqatlarını 50 ölkələrdə aparmış və nəticədə ən çox individualizmi ABŞ, Avstraliya, Böyük Britaniya vətəndaşları, ən az isə - Pakistan, Kolumbiya, Venesuela vətəndaşları nümayiş etdirmişlər.

İndividualizmin əsas mənası – insan ictimai məqsədlərə deyil, öz şəxsi məqsədlərə müvafiq olaraq qərarları qəbul edir və hərəkət edir. İndividualist mədəniyyətlərdə “Mən” müstəqil, qrupdan kənar da yaşaya bilən bir vahid kimi müəyyənləşdirilir, fərdləri isə sosial qavrayışın əsas vahidləri kimi qavrayırlar. İndividualistlər nuklear ailədən başqa bir çox qrupların üzvüdürlər. Onlar ailə üzvləri ilə az identifikasiya olurlar və onlardan o qədər də asılı olmurlar. Qruplar fərdlərin davranışlarına az təsir göstərilir. Hətta valideynlər uşaqlarının dostların, işin, yaşayış yerinin seçilməsinə az təsir edirlər. Qrup daxilində mübahisə və münaqişələr münasib hesab olunur. Emosional olaraq individualistlər özlərini başqalarından ayırırlar və təkliyə meyllidirlər.

İndividualist mədəniyyətin əsas dəyərləri - əməllərində azadlıq, mülahizələrdə müstəqillik, əhatə üzərində hökmranlıq – fərdə özünü hər bir mühitdə və ya təklidə komfortlu hiss etməyə, başqalarından fərqlənməyə və müstəqil olmağa imkan verir.

İndividualist mədəniyyətlərdə davranış daha çox sosial yönəlişlərlə tənzimlənir nəinki qrup əxlaqı normalarla. Hətta belə mədəniyyətlərdə normaların pozulmasına normal baxılır – orijinallığa, qeyri-adiliyə meyllilik alqışlanır. Mövcud olan normalar qrupdan asılı olmamağı həvəsləndirir – pulları və əşyaları borc almaq qəbul olunmur.

Kollektivizmin əsas mənası – qrup mənafeininin şəxsi mənafeindən üstünlüyü təşkil etməsidir. Kollektivist öz qərarlarının və hərəkətlərinin qəbulunda onun üçün mühüm olan cəmiyyət tərəfindən maraqlıdır. “Mən” qrup üzvlülüyü nöqtəyi-nəzərindən müəyyənləşdirilir, sosial

identifikasiya daha önəmlidir nəinki şəxsi identifikasiya. Sosial qavrayışın əsas vahidləri isə qruplardır.

Kollektivistlər özlərini daha az qrupların üzvləri kimi dərk edirlər, lakin onlarla daha sıx bağlı olurlar. Onlar özlərini başqa insanların həyatlarına cəlb edilmiş hiss edirlər, çətin anlarda kömək etmək tələbatı üstündür, bağlılığı göstərmək, seçim situasiyasında məsləhətləşmək və s. xarakterikdir. İnsanlararası əlaqələrdən danışanda bunu qayğı sözü altında ümumiləşdirmək olar.

Fərdlərin davranışına qruplar çox böyük təsir göstərirlər. Ən mühüm qruplar - ailə, qohumlar, iş yoldaşları hesab olunur. Bu qruplarda insanlar başqaları ilə öz daimi statuslarına əsaslanan qarşılıqlı vəzifə və gözləmələrlə bağlıdırlar.

Triandis kollektivizmin iki tipini göstərir: vertikal və horizontal.

Vertikal kollektivizmdə - qrup üzvlərinin iyerarxiyası aksentləşir. Özünütəyinetmə qrup iyerarxiyasında xüsusi yerlə bağlıdır, fiziki və sosial məkan isə "hörmətli – az hörmətli" terminlərlə müəyyənləşir.

Horizontal kollektivizm isə qarşılıqlı əlaqə və birliyə aksentləşir.

Kollektivizm mədəniyyətin əsas dəyərləri - ənənələrə riayət etmə, borc hissi, təbəçilik qrupun birliyinin qorunmasına, onun üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə və harmonik münasibətlərə səbəb olur.

Kollektivist mədəniyyətlərdə qrup normaları davranışın daha vacib tənzimləyicisidir. Düzgün davranış, adətlərə görə yaşamaq daha yüksək qiymətləndirilir. Qrupdan asılılıq normativ həvəsləndirilir: pulların və ya əşyaların borc edilməsi münasibətlərin qorunmasına səbəb olur.